

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

TÜSKÉS GÁBOR

*A két Zrínyi Miklós ikonográfiájának megújítási kísérletei a
18–20. században*

A győztes szentgotthárdi csatát követően, 1664 augusztusában megkötött, Magyarország számára rendkívül előnytelen vasvári béke szavatolta a török expanzió megállítását és a nyugati országok biztonságát, melynek következtében Magyarország átmenetileg kikerült az európai közvélemény érdeklődésének középpontjából. Ez az egyik oka annak, hogy a Zrínyi-ábrázolások mecénatúrájának súlypontja a 17. század utolsó harmadától fokozatosan áthelyeződött Magyar- és Horvátországra. Másfelől a költő és hadvezér körül a halálát követően kialakuló, új történelmi hagyomány átmenetileg háttérbe szorította a szigeti hős alakját. A két alak nem mindig választható szét egymástól, sőt a 19. században előfordul a kontamináció a család hős női tagjának, Zrínyi Ilonának a figurájával is. A két Zrínyi ikonográfiája a költő és hadvezér halálát követően egymással párhuzamosan alakult, ezért egymás mellett követjük nyomon annak alakulását.

A képzőművészeti hagyomány története a 17. század utolsó harmadától szorosan összefügg a magyarországi politikai és irodalmi Zrínyi-hagyomány, valamint az európai érdeklődés változásával. Az 1670-es évek elején megjelent nagy történelmi művek, mint pl. Gualdo Priorato összeállítása I. Lipót győztes hadjáratairól és a *Theatrum*

Europaeum, a költő és hadvezér Zrínyiről közöltek portréábrázolásokat.¹ A Wesselényi-féle rendi szervezkedés és a véres megtorlások sorozata azonban, köztük Zrínyi Péter, a költő öccsének kivégzése,² árnyékot vetett Miklós személyére is. A költő Zrínyiben már kortársai a Habsburgok ellen kibontakozó nemzeti küzdelem vezéralakját látták. Tragikus halála körül Habsburg-ellenes tendenciával kiterjedt legendaképződés indult meg, s az udvari és egyházi körök is igyekeztek a saját érdekeiknek megfelelően beállítani az eseményt.³ A 17. század végének és a 18. század elejének nemzeti függetlenségi törekvései tovább ösztönözték a Zrínyi-hagyomány kibontakozását, s a Zrínyi név fokozatosan a Habsburgokkal szembeni nemzeti ellenállás szimbólumává vált.⁴ Ezek a törekvések azonban a Rákóczi-szabadságharc 1711-ben bekövetkezett bukását követő időszakban csupán rejtve működhettek tovább.

A politikai és irodalmi hagyomány csak a 18. század végén felerősödő nemzeti mozgalomban éledt újjá, melyben a költő és hadvezér nagyságának elismertetéséért vívott harc politikai jelentőségűvé és a két Zrínyi a nemzeti önértelmezés állandó részévé vált. A sokszorosított grafikai portrékon ekkor jelentek meg az első magyar és horvát nyelvű feliratok. A század végétől kezdve számos új, romantikus, hazafias és humoros-szatirikus irodalmi feldolgozása született a szigeti ostromnak és a költő alakjának, s e művek jelentős mértékben ösztönözték az ikonográfia megújítási törekvéseit. Megkezdődött egy nemzeti Zrínyikultusz kibontakozása, melyben magyar és horvát nemzeti hőssé stilizálták át és a nemzeti-rendi reprezentáció szolgálatába állították mindkét

¹ CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., Balassi, 1997, D 78, D 79, D 54. (A továbbiakban: CENNERNÉ 1997.) – A tanulmány teljes változata *A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai* címmel jelent meg (= *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007, 219–268. Németül: *Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi = Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. v. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 [Frühe Neuzeit, 141], 319–387.)

² CENNERNÉ 1997, E 38–48, E 62–83.

³ BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., Helikon, 1988.; BORIÁN Gellért Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004.

⁴ A továbbiakhoz vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 805–813.

Zrínyit, s amely az 1848-as forradalom körüli időben érte el tetőpontját. Mindketten egyformán szerepelnek a kor irodalmában, s az írók és politikusok egyaránt a két Zrínyit állították a hazafiság egyik legfontosabb példájaként a nemzet elé. Arany János *Zrínyi és Tasso* c., 1859-ben megjelent tanulmánya végérvényesen a magyar irodalom nagyjai közé emelte a költőt. Ezzel egy időben kísérletek történtek a Zrínyiek alakjának átformálására a katolikus egyház és a Habsburgok bajnokaivá, majd a két világháború közti Horthy-rendszer és 1948 után a kommunista hatalom is a saját igazolására igyekezett felhasználni emléküket.

A költő és hadvezér Zrínyi 18. századi festményábrázolásai jórészt a sokszorosított grafikából ismert képtípusok különböző kvalitású változatai.⁵ A nagyobbbrészt ismeretlen mesterek által festett képek a 17. századi hagyomány folytatásaként többnyire főnemesi családok és katolikus főpapok arcképgyűjteménye számára készültek, s a reprezentáció célját szolgálták. Ezt tanúsítják például a Batthyány, a Festetich és a Brunswick család tulajdonából,⁶ illetőleg az Egri Érseki Líceum Képtárából⁷ előkerült változatok.

A szigeti Zrínyi alakját a 18. században is a császár és a birodalom iránti áldozatvállalás hőseként tartották számon. Ezt jelzi pl. a *Corpus Juris Hungarici* 1751-es és 1779-es kiadásainak egyik illusztrációja, melyen II. Miksa császár portréjának háttérében jelenik meg Szigetvár látképe. Ezzel szemben Zrínyi Péter sorsának emléke nem kedvezett a költő gyakori ábrázolásának. Ezt tanúsítják azok a képek, melyek a költőt ábrázolják, de a felirat és a várból való kitörés mellékjelenete a szigeti hőssel azonosítják. A téves névmegjelölés lehet ugyan véletlen, de nagyobb a valószínűsége a szándékos névcserének.

A 17. század legvégén született meg az az ábrázolástípus, melynek továbbfejlesztett változata a 18. század végétől fontos szerepet játszott

⁵ Így pl. CENNERNÉ 1997, D 29–30, D 37.

⁶ Uo., D 21, D 24, D 36, D 38; vö. *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból: A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, Magyar Nemzeti Galéria 1988 március–augusztus*, szerk. BUZÁSI Enikő, Bp., 1988, C 108.

⁷ Uo., D 19; vö. H. Szilasi Ágota, *Arcok I: Az egri Dobó István Vármúzeum Képzőművészeti gyűjteményében lévő történeti (főúri, polgári, főpapi) festett és szobor arcképbábrázolások = Agria: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 36(2000), 423–497, itt: 473.*

a szigeti Zrínyi ikonográfiájában: a várból kitörő magyar katonák és a törökök küzdelmének ábrázolása. A téma jelenleg ismert legkorábbi képzőművészeti kidolgozása, Georg Andreas Wolfgang ifj. Johann Andreas Thelott nyomán készült rézkarca és rézmetszete, Paul Rycaut *Die Neueröffnete Ottomanische Pforte* c. munkájában látott napvilágot 1694-ben Augsburgban. A leeresztett felvonóhídon zászló alatt kitörő, páncélos magyar katonák küzdenek a nyíllal és puskával támadó törökökkel, Zrínyi alakja azonban nem emelkedik ki. A témát ezt követően csak elvétve ábrázolták, s 1788-ban tűnik fel ismét Stephan Dorffmaister Szigetvár elfoglalását és Zrínyi halálát bemutató nagyszabású kupolafreskóján. Az egykori török dzsámiból átalakított szigetvári római katolikus plébániatemplom falain a bécsi származású, Magyarországon megtelepedett festő a vár elvesztését és égi segítséggel történő visszaszerzését ábrázolta. A kupolafreskó antik reminiszcenciákat idéz: a törökök csak úgy tudják legyőzni Zrínyit, hogy – mint Héraklész Antaioszt – felemelik a földről. A barokk hagyományú történeti festészetet képviselő Dorffmaister a magyar szentek – korabeli ábrázolásokon gyakori – öltözetéhez hasonló díszruhában, magyaros bajusszal és részben a költőre emlékeztető arcvonásokkal jelenítette meg Zrínyit.

A téma számos további változatnak előképül szolgáló, monumentális megvalósítása már egy következő korszakban, a birodalmi patriotizmus és történelemszemlélet, az állami történeti reprezentáció jegyében született. A Magyar Nemzeti Múzeum 1807-es megalapítását követően József nádor kezdeményezte a nemzeti emlékezet számára megőrzendő történelmi események ábrázolását. A Peter Krafft udvari festőnek adott megbízás három képre szólt, melyek közül az egyik Zrínyi szigeti kirohanását és hősi halálát ábrázolja. A másik két kép témája a Mária Teréziához kapcsolódó, 1741-es *Vitam et sanguinem* országgyűlési jelenet, illetőleg I. Ferenc magyar királlyá koronázása 1792-ben. Az áldozatvállalás két múltbeli példájának összekapcsolása az aktuális uralkodó alakjával mutatja, hogy a Zrínyi-képnek fontos szerepet szántak a Habsburgok magyarországi legitimációjában. A kép jelzi azt is, hogy a 19. század elején megnőtt a dinasztikus történelemfelfogástól eltérő érdeklődés a nemzeti közösség erkölcsi értékrendjét megjelenítő korszakok és hősök ábrázolása iránt.

Krafft a neoklasszikus iskola központi alakjának számító és Napóleon hivatalos festőjeként dolgozó Jacques-Louis David tanítványa volt

Párizsban; reprezentatív festői nyelve jórészt mesteréét követi. A nagy művészi intenzitású Zrínyi-kép kompozíciója rendkívül mozgalmas, s a hídon egymásnak feszülő ékalakzatok ütköztetésére épül. A képet először 1825-ben állították ki Bécsben, de a magyar literátorok között már ezt megelőzően vita alakult ki a történeti hűség kérdésében. A költő Zrínyi munkáit a szigeti Zrínyi és Zrínyi Péter képével együtt 1817-ben kiadó Kazinczy Ferenc zavarónak találta, hogy a történeti forrásokkal ellentétben Krafft lóra ültette hősét, s ellenvetést tett az arc megformálásával szemben is. Válaszában Krafft egy 1570-ből való „ritka kép”-re és más forrásokra hivatkozott, Kazinczy pedig ismertető leírást közölt Krafft képeinek bécsi kiállítása alkalmából. Krafft Rubens *Amazonok csatája* c. festményét vette alapul az elrendezésben, s annak tömegelosztása alapján ültette lóra Zrínyit. Az arc hitelességét Kazinczy joggal kifogásolta, mert Krafft a költő és hadvezér egyik tévesen lemásolt képmása alapján dolgozott. Az arcot a festő kijavította, a lovas alak azonban a helyén maradt.

A festmény 1846-ban került a Nemzeti Múzeumba, melynek 1870-ben megjelent ismertetője néven nevezi a kép több mellékalakját. A politikai aktualitást hordozó ideálportré nyomán közel száz évre a „kirohánás” vált a szigeti Zrínyi ikonográfiájának egyik központi témájává. A téma korabeli népszerűségét jelzi, hogy egy ún. óráképen is felhasználták a kompozíciót, s a bécsi Kunstverein 1836-ban kiadott, Franz Stöber által készített prémiumlapja is Krafft alkotása nyomán készült. Egy másik óráképen, melynek kompozíciója a bécsi Eduard Gurk Osolsobie János rajza nyomán született litográfiáját követi, középen a zászlót vivő Juranics Lőrinc alakja emelkedik ki, míg Zrínyi tőle jobbra, sötétvörös ruhában látható (1831).

Az ábrázolás történeti hűségét érintő kritikák ösztönzésére és Krafft festményének felhasználásával Moritz von Schwind a hagyománynak megfelelően, gyalogosan ábrázolta Zrínyit, ettől eltekintve azonban a két kompozíció több megfelelést mutat. Schwind grafikája nyomán Josef Kriehuber litográfiát készített, amit egy bécsi kiadó sokszorosított a *Zur vaterländischen Geschichte* c. sorozat részeként. A kép egyik változatát a kiadó ellátta József nádornak szóló ajánlással, ami jelzi, hogy a nádor kezdeményező szerepe közismert lehetett a jelenet megfestésében.

Ugyanez a téma valamivel később megjelent az ötvösművészetben is. Egy Szentpéteri Józsefnek tulajdonított, ezüst dombormű-pár közül

az egyik a „Zrínyi kirohanása”, a másik a „Barbarossa Frigyes ikonioni ütközete” témát ábrázolja. A mozgalmas kompozíción Zrínyi a jobb oldalon látható vár kapujából kardjával ront a törökökre. Alul egy gendrán heverő, magyar ruhás katona szentkoronás címerpajzsot tart, melyre egy mellette fekvő figura lábbal tapos. A „Zrínyi kirohanása” téma olajkép változatát 1885-ben megfestette Székely Bertalan is. Ennek sajátossága, hogy a hőst még a váron belül, a kirohanás előtti pillanatban, esdeklő asszonyok, gyermekek és harcra induló vitézek között ábrázolja. A téma közel másfél évtizedig foglalkoztatta Székelyt, s több vázlatot készített a festményhez. Krafft képe aligha hatott rá. Korszerű művészi eszközökkel dolgozott, s a nemzet lelkiismeretére hivatkozó értelmezést adott a történeti jelenetnek.

A „kirohanás”-téma számos 19. század végi és 20. század eleji, a historizmus meghaladására törekvő változata közül említést érdemel Hollósy Simon olajképe, mely Székely Bertalan kecskeméti falképeihez hasonlóan a millennium évében készült. A Münchenben tanult, ugyanott saját festőiskolát vezető és a plein air szellemében a historizáló stílus megújítására törekvő Hollósy képének kompozíciója, mozgalmassága és több motívuma távoli Krafft-reminiscenciákat idéz. Egyedül Zrínyi vágató alakja emelkedik ki, a környezetet és a mellékalakokat csupán jelzésszerűen érzékelteti. Csontváry Kosztká Tivadar 1903-as alkotása a téma merőben új felfogásán alapul: a történeti forrásoktól független, egyéni megformálású fantáziakép. Zrínyi nem „kirohan”, hanem egy lángoló tetejű kastély kapuja előtt, magányosan áll, s kard helyett pisztolyt szegez a vele szemben egy gémeskút mögött támadni készülő törökökre. Vitézei a kapunyílásban várakoznak. Az alak magánya a hős elhagyatottságát, kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Mellette kétoldalt fa dézsában egy-egy zöldellő törpepálma áll, földig hajló levelekkel. A gémeskút a magyar táj és a 19. századi tájfestészet egyik jellegzetes, gyakran jelképes értelemű eleme; az épület mintegy a természet része. A múlt és a jelen, a szimbolikus és a konkrét világ elválaszthatatlan egységbe olvad a festő antihistorista törekvéseit dokumentáló képen.

Nem sokkal Krafft képe után, ugyancsak a feltámadó nemzeti öntudat időszakában készültek a pannonhalmi Bencés Főapátság klasszicista könyvtártermének freskói, melyeken helyet kapott a szigeti Zrínyi medaillonba foglalt arcképe (1830 körül). A portré a Minervát egy tanulni vágyó ifjúval ábrázoló mennyezetkép két hosszanti oldala mellett elhe-

lyezett arcképsorozatba illeszkedik. A sorozat sajátossága, hogy a magyar tudósok, költők és hadvezérek válogatott arcképei a tudományok és művészetek terén is jeleskedő két nagy magyar uralkodó portréját fogják közre. A freskó egyaránt tanúsítja a reformkori patriotizmus gondolatát és a magyar bencésekre egyébként is jellemző hazafias érzületet. A család korábbi hírnevének képzőművészeti dokumentumait ma jórészt csupán könyvtárak és múzeumok őrzik, Európa történetének modern feldolgoásaiban a Zrínyi név nem fordul elő. Vajon helyet fog-e kapni az európai történelem majdani összefoglalásaiban és a tankönyvekben – legalább egy lábjegyzetben?